

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA SINERGETIKANING ROLI

Ibrohimova Feruza Isroil qizi

Osiyo Xalqaro unversiteti

Pedagogika va Psixologiya yo`nalishi 2 kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi sinergetika g'oyalari va murakkab tizimlar tafakkuri yosh avlod tarbiyasini tashkil etish hamda boshqarishda qanday metodologik tayanch bo'la olishi yoritiladi. Tarbiya jarayoni ko'p omilli, ochiq va dinamik tizim bo'lgani sababli unda chiziqli sabab natija bog'lanishlari doim ham ishlamaydi. Sinergetika o'z o'zini tashkil etish, qayta aloqa, barqarorlik va beqarorlik, tartib va betartiblikning almashinuvi kabi tushunchalar orqali tarbiyaviy muhitni loyihalash va ijobiy o'zgarishlarni barqarorlashtirish mexanizmlarini tushuntiradi.

Kalit so'zlar: sinergetika, tarbiya, yosh avlod, murakkab tizim, ochiq tizim, o'z o'zini tashkil etish, qayta aloqa, tarbiyaviy muhit.

KIRISH

Yosh avlod tarbiyasi bir vaqtning o'zida ijtimoiy, ma'naviy, psixologik va pedagogik omillar kesishadigan maydondir. Oila, ta'lim muassasasi, tengdoshlar, mahalla, ommaviy axborot, raqamli kommunikatsiya va mehnat bozoridagi talablar birlashib shaxsning qarashlari, xulqi va hayotiy maqsadlarini shakllantiradi. Bunday sharoitda tarbiya jarayonini faqat reja asosida o'tkaziladigan tadbirlar majmuasi sifatida talqin qilish torlik qiladi. Chunki tarbiyaviy ta'sir ko'pincha bevosita dars yoki tadbir vaqtida emas, balki muhit, muloqot, ijtimoiy baho va shaxsiy tajriba ichida, ba'zan esa kechikkan holda namoyon bo'ladi. Demak, tarbiyani murakkab tizim sifatida ko'ra oladigan, uning ichki mexanizmlari va tashqi ta'sirlar bilan almashinuvi qanday ishlashini izohlab beradigan metodologiya zarur.

Sinergetika murakkab ochiq tizimlarda o'z o'zini tashkil etish, tartibning yuzaga kelishi va rivojlanish mexanizmlarini o'rganadi. U fizikadagi jarayonlardan boshlab ijtimoiy tizimlargacha bo'lgan ko'plab hodisalarni umumiy mantiq bilan tushuntiradi: tizim muvozanatdan uzoqlashganda yangi tartib paydo bo'lishi mumkin, qayta aloqa mexanizmlari o'zgarishni tezlashtirishi yoki barqarorlashtirishi mumkin, kichik ta'sir katta natijaga olib kelishi ehtimoli mavjud. Tarbiya ham aynan shunday tizimiy xususiyatlarga ega. Bir qarashda mayda ko'ringan pedagogik uslub o'quvchining o'ziga bo'lgan ishonchini keskin o'zgartirishi mumkin, kuchli bosim esa aks ta'sir berib, qarshilik va befarqlikni kuchaytirishi mumkin. Shu bois sinergetik yondashuv

tarbiyada nafaqat nima qilish, balki qanday muhitda, qanday qayta aloqa bilan va qanday vaqt ufqida ishlash kerakligini ko'rsatib beradi.

ASOSIY QISM

Sinergetik yondashuvda tarbiya avvalo ochiq tizim sifatida qaraladi. Ochiq tizim tashqi muhitdan ajralgan holda yashamaydi, u resurs, axborot va ta'sirlarni doimiy qabul qiladi va qaytaradi. Ta'lim muassasasi ichidagi tarbiya ham o'quvchi hayotining yagona markazi emas. Raqamli makon, oiladagi muomala, mahalla yoki ijtimoiy guruhlarning qadriyatlarini, iqtisodiy sharoit, migratsiya tajribasi kabi omillar tarbiya natijasiga bevosita aralashadi. Shuning uchun sinergetika tarbiyada tashqi omillarni inkor etishni emas, ularni tan olib, maqsadga muvofiq boshqariladigan muhitga aylantirishni taklif qiladi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi agressiv kommunikatsiya bilan sinfdagi muloqot madaniyati o'rtasidagi ziddiyatlar yechilmasa, maktab ichidagi tarbiyaviy ta'sir tez so'nadi. Aksincha, media savodxonlik, axborotni tekshirish odati, raqamli etikani tarbiyaviy mazmunga kiritish ochiq tizimdagi xavf omillarini rivojlanish resursiga aylantirishi mumkin.

Sinergetikaning ikkinchi tayanch g'oyasi o'z o'zini tashkil etishdir. Tarbiyada bu g'oya shuni anglatadiki, shaxsning barqaror ijobiy xulqi tashqi nazoratga bog'lanib qolmasligi kerak. Nazorat kuchli bo'lsa, intizom vaqtincha oshadi, lekin nazorat kamayganda eski odatlar qaytishi kuzatiladi. O'z o'zini tashkil etish esa ichki motiv, mas'uliyat va o'zini boshqarish mexanizmlariga tayangan holda xulqni barqarorlashtiradi. Pedagogik amaliyotda bu o'quvchiga tanlov maydonini berish, qaror oqibatini tahlil qilishga o'rgatish, o'z maqsadini qo'yish va unga erishish rejasini tuzish ko'nikmalarini shakllantirish bilan ta'minlanadi. O'quvchi o'zini boshqarishni o'rganmasa, tarbiya faqat tashqi talablar tizimi bo'lib qoladi. Sinergetik yondashuv esa tarbiyani shaxsning ichki boshqaruv tizimini uyg'otish jarayoni sifatida ko'radi [1].

Qayta aloqa mexanizmlari sinergetik tarbiyaning eng amaliy nuqtasidir. Murakkab tizimlarda natija qayta aloqa orqali mustahkamlanadi yoki susayadi. Tarbiyada ijobiy qayta aloqa e'tirof, rag'bat, ishonch bildirish, o'quvchining mehnatini ko'rish va baholash ko'rinishida ishlaydi. Salbiy qayta aloqa esa me'yoriy va mas'uliyatning izchil talabi, adolatli cheklor, xulq oqibatini tushuntirish va vaziyatni tuzatish imkonini berish orqali namoyon bo'ladi. Muammo shundaki, amaliyotda qayta aloqa ko'pincha bir tomonga og'ib ketadi: faqat jazolash yoki faqat maqtash. Birinchisi qo'rquvni kuchaytirib, ikkiyuzlamachilikni paydo qiladi, ikkinchisi esa talabchanlikni pasaytirib, javobgarlik hissini sustlashtiradi. Sinergetika qayta aloqa muvozanatini talab qiladi: rag'bat yo'nalish beradi, talab esa barqarorlikni ta'minlaydi. Shu muvozanat bo'lmasa, tizim yoki betartiblikka, yoki qotib qolgan holatga tushadi.

Sinergetik tafakkur beqarorlik davrlarini tarbiyaviy resurs sifatida ko‘rishga undaydi. Murakkab tizimlar muayyan nuqtalarda beqarorlashadi va aynan shu paytda yangi sifatga o‘tish ehtimoli kuchayadi. O‘smirlik davri, kasb tanlash bosqichi, sinf jamoasida rol almashinuvi, muvaffaqiyatsizlikdan keyingi ruhiy holat tarbiyadagi beqarorlik nuqtalaridir. Bunday paytda shaxsga faqat bosim o‘tkazish yoki muammoni yopish ijobiy o‘lishni to‘xtatadi. Sinergetik yondashuv bunday vaziyatda muloqot, refleksiya, maslahat, hamkorlik va qo‘llab quvvatlashni kuchaytirishni tavsiya qiladi. Beqarorlikni boshqarish degani uni yo‘q qilish emas, balki xavfni kamaytirgan holda ijobiy yo‘nalishga burishdir [2]. Masalan, sinfdagi konfliktni jazolash bilan bostirish o‘rniga, kelishuv madaniyati, tinglash, dalil bilan gapirish, hissiy boshqaruv bo‘yicha amaliy mashqlar orqali hal qilish fuqarolik qadriyatlarini ham tarbiyalaydi.

Tartib va erkinlikning uyg‘unligi ham sinergetik yondashuvda muhim. Tarbiya tizimida haddan tashqari qat‘iy tartib tashabbusni o‘ldiradi, ijodkorlikni pasaytiradi va yashirin qarshilikni kuchaytiradi. Haddan tashqari erkinlik esa me‘yorlarning yemirilishiga, mas‘uliyatsizlikka olib kelishi mumkin. Sinergetika optimal muvozanat g‘oyasini beradi: tizim barqaror bo‘lishi uchun qoidalar va umumiy me‘yorlar kerak, tizim rivojlanishi uchun esa erkin tajriba maydoni ham zarur. Ta‘lim muassasasida bu loyihaviy faoliyat, jamoaviy ishlar, o‘quvchi tashabbuslarini qo‘llab quvvatlash, o‘zini o‘zi boshqarish organlarini yo‘lga qo‘yish orqali amalga oshadi. O‘quvchi qoidani faqat bajaruvchi emas, qoidaning ma‘nosini tushunuvchi va uni jamoa manfaatiga bog‘lovchi subyektga aylanganda tarbiya barqarorlashadi.

Sinergetik tarbiyada qadriyatlar markaziy boshqaruv mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Murakkab tizimni faqat buyruq bilan boshqarish qiyin, chunki buyruq tizimning barcha mikro vaziyatlariga yetib bormaydi [3]. Qadriyatlar esa shaxsning ichki mezoniga aylanadi va u vaziyat o‘zgarganda ham xulqni yo‘naltiradi. Halollik, adolat, hurmat, mas‘uliyat, mehnatsevarlik, bag‘rikenglik, hamkorlik kabi qadriyatlar shaxsning ichki navigatsiyasi bo‘lishi kerak. Bu qadriyatlar nasihat bilan emas, tajriba bilan singadi. Shu sababli sinergetik tarbiya ijtimoiy amaliyotga tayangan holda ishlaydi: volontyorlik, jamoaga xizmat, ekologik tashabbuslar, kitobxonlik klublari, sport va madaniy loyihalar o‘quvchini o‘zidan kattaroq maqsadlar bilan bog‘laydi. Qadriyatlar maydoni shakllansa, tarbiyaviy ta‘sir “ko‘rinmas” tarzda ishlaydi va tashqi nazoratga ehtiyoj kamayadi.

Yoshlarning o‘zini tarbiyalashi sinergetik yondashuvda alohida yo‘nalish sifatida ko‘riladi. O‘zini tarbiyalash deganda shaxsning o‘z xulqini tahlil qilishi, kamchilikni tan olishi, maqsad qo‘yishi, o‘zini intizomga solishi va o‘z resursini boshqarishi tushuniladi. Sinergetika bu jarayonni o‘z o‘zini tashkil etishning yuqori bosqichi deb

qaraydi. Ta'lim muassasasi bu ko'nikmalarni shakllantirish uchun refleksiya amaliyotlarini joriy etishi mumkin: haftalik o'z baholash, shaxsiy maqsad kundaligi, jamoaviy muhokama, mentorlik, portfel tizimi, ijtimoiy loyiha natijasini tahlil qilish. Bu vositalar o'quvchida "men nima qildim" savolini "nega shunday qildim va keyingi safar qanday qilaman" savoliga aylantiradi. Tarbiya aynan shu nuqtada barqaror natija beradi [4].

Sinergetik yondashuv tarbiyada individual farqlarni e'tiborga olishni ham talab qiladi. Murakkab tizimning elementlari bir xil emas. O'quvchilarning oilaviy sharoiti, temperament, qiziqish, motivatsiya va tajribasi turlicha. Shuning uchun bir xil metod hamma uchun bir xil ishlamaydi. Sinergetika diferensial yondashuvni asoslaydi: kimdir jamoa faoliyati orqali tezroq ochiladi, kimdir ilmiy izlanish va natija e'tirofi orqali, kimdir sport intizomi orqali, yana kimdir san'at va ijodiy loyiha orqali. Muhimi, har bir o'quvchi uchun ijobiy o'sish trayektoriyasi topilishi va u jamoa qadriyatlar bilan mos kelishi kerak. Tarbiya tizimi bitta yo'lni majburlash emas, ijobiy yo'llarni ko'paytirish orqali samarali bo'ladi.

Monitoring va baholash sinergetik tarbiyada jarayonga yo'naltiriladi. Murakkab tizimlarda natija kechikib chiqadi, shuning uchun faqat yakuniy ko'rsatkich bilan baholash noto'g'ri xulosa berishi mumkin. Tarbiya jarayonida oraliq indikatorlar muhim: jamoada ishtirok, mas'uliyatli topshiriqni bajarish sifati, muloqot madaniyati, konfliktni hal qilish uslubi, o'zini baholash va o'zini boshqarish dinamikasi. Bunday indikatorlar qayta aloqa beradi va tarbiyaviy muhitni sozlashga yordam beradi. Sinergetika nuqtai nazaridan pedagogik boshqaruv doimiy sozlashdir: tizimni bir marta qurib qo'yish yetarli emas, u doimiy ravishda real vaziyatlar asosida moslashtirib boriladi [5].

XULOSA VA MUNOZARA

Sinergetika yosh avlod tarbiyasini murakkab ochiq tizim sifatida talqin qilib, tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning metodologik ufqini kengaytiradi. Tarbiya natijasi ko'p omillar o'zaro ta'siridan tug'ilishi, qayta aloqa mexanizmlari orqali mustahkamlanishi, beqarorlik davrlarida yangi sifatlar paydo bo'lishi kabi g'oyalar tarbiya amaliyotini real hayotga yaqinlashtiradi. Bu yondashuv tarbiyani faqat nazorat va buyruq orqali emas, balki o'quvchining o'z o'zini boshqarishi, qadriyatlar maydoni, hamkorlik, refleksiya va mas'uliyatli tanlovni shakllantirish orqali barqarorlashtirish mumkinligini ko'rsatadi.

Tezida bayon qilingan tahlil shuni anglatadiki, tarbiyaviy tizimda tartib va erkinlikning optimal muvozanati topilsa, qayta aloqa adolatli ishlasa, o'quvchi subyekt sifatida qo'llab quvvatlansa, tarbiya natijasi nazorat kamayganda ham saqlanib qoladi.

Sinergetik yondashuv yoshlarning tanqidiy fikrlashi, jamoada ishlashi, fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy moslashuvini kuchaytiradigan samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Haken H. Synergetics An Introduction Nonequilibrium Phase Transitions and Self Organization in Physics Chemistry and Biology. Berlin: Springer, 2013. 355 p.
2. Prigogine I, Stengers I. Order Out of Chaos Man New Dialogue with Nature. New York: Bantam Books, 2014. 349 p.
3. Morin E. On Complexity. Cresskill: Hampton Press, 2018. 136 p.
4. Capra F. The Web of Life A New Scientific Understanding of Living Systems. New York: Anchor Books, 2016. 368 p.
5. Sterman J D. Business Dynamics Systems Thinking and Modeling for a Complex World. Boston: McGraw Hill, 2000. 982 p.